

УДК 342.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.31>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Місяць А.П.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права*

Хмельницького національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1669-3556>

e-mail: advokm@ukr.net

Місяць А.П. Проблемні аспекти реалізації в Україні юридичних гарантій забезпечення прав людини і громадянина.

В статті характеризуються основні права і свободи людини і громадянина, що є невід'ємними правами і свободами, якими користується особа від народження. Вони становлять основу правового статусу, закріпленого в конституції держави, і користуються найвищим правовим захистом. Найважливіші і складні відносини між людьми та відносини між державою та особою в правовій формі регулюються шляхом формулювання прав, свобод та обов'язків, що лежать в основі правового статусу особи, що є одним із найважливіших не тільки правових, але й юридичних, також політичних категорій. Найважливішими ознаками прав і свобод людини і громадянина є: природність, безперервність, рівність, соціальна обґрунтованість, повага до міжнародних стандартів, державна гарантія.

Проблема гарантування прав і свобод особи шляхом надання їм реального характеру носить не лише практичний характер. У сучасному контексті розвитку верховенства права та громадянського суспільства важливою є розробка цілісної наукової концепції прав і свобод людини, яка охоплює широкий спектр теоретичних положень щодо сутності та змісту прав і свобод, їх структури та механізму. Важливу роль у забезпеченні конституційних прав і свобод відіграють органи місцевого самоврядування.

Справжнє середовище існування прав людини можливе в умовах демократичної правової держави. Демократія, верховенство права і права людини нероздільні. Верховенство права є гарантією реальності прав людини в частині захисту від порушень з боку влади, а права людини є головною умовою і характеристикою демократії, гуманістичного та людського виміру правової держави.

В статті зроблено висновок, що основою демократії в державі є гарантування Конституцією держави прав і свобод людини і громадянина не лише формально, але й на практиці. Тому, враховуючи окремі недоліки органів держави в регулюванні системи прав людини і громадянина зростає кількість правозахисних організацій з кожним днем зростає, як на національному, так і на міжнародному рівні. Разом з тим, в статті зроблено висновок, що в суспільстві з розвиненим правовим нігілізмом неможливо побудувати правову державу. А повага до прав суспільства може бути викликана лише турботою про однакові права людей і громадян.

Ключові слова: права людини, демократія, суспільство, міжнародні організації, правовий захист.

Misyats A.P. Problematic aspects of the implementation of legal guarantees of human and citizen rights in Ukraine.

The article describes the basic rights and freedoms of a person and a citizen, which are inalienable rights and freedoms enjoyed by a person from birth. They form the basis of the legal status enshrined in the state constitution and enjoy the highest legal protection. The most important and complex relations between people and the relations between the state and the person in legal form are regulated by formulating the rights, freedoms and obligations underlying the legal status of a person, which is one of the most important not only legal, but also juridical. also political categories. The most important

features of the rights and freedoms of a person and a citizen are: naturalness, continuity, equality, social justification, respect for international standards, state guarantee.

The problem of guaranteeing the rights and freedoms of a person by giving them a real character is not only of a practical nature. In the modern context of the development of the rule of law and civil society, it is important to develop a holistic scientific concept of human rights and freedoms, which covers a wide range of theoretical provisions regarding the essence and content of rights and freedoms, their structure and mechanism. Local self-government bodies play an important role in ensuring constitutional rights and freedoms.

A real environment for the existence of human rights is possible in the conditions of a democratic state governed by the rule of law. Democracy, rule of law and human rights are inseparable. The rule of law is a guarantee of the reality of human rights in terms of protection from violations by the authorities, and human rights are the main condition and characteristic of democracy, the humanistic and human dimension of the rule of law.

The article concludes that the basis of democracy in the state is the guarantee of the rights and freedoms of man and citizen by the Constitution of the state, not only formally, but also in practice. Therefore, taking into account the individual shortcomings of state bodies in regulating the system of human and citizen rights, the number of human rights organizations is growing day by day, both at the national and international levels. At the same time, the article concludes that it is impossible to build a legal state in a society with developed legal nihilism. And respect for the rights of society can be caused only by concern for the same rights of people and citizens.

Key words: human rights, democracy, society, international organizations, legal protection.

Постановка проблеми. Найважливіші і складні відносини між людьми та відносини між державою і особою в правовій формі регулюються шляхом формулювання прав, свобод та обов'язків, що лежать в основі правового статусу особи. Характер взаємовідносин держави та особистості є важливим показником стану суспільства в цілому, цілей і перспектив його розвитку [5, с. 32].

Стан опрацювання цієї проблеми. Проблема прав і свобод людини і громадянина сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх країн світового співтовариства. Саме такий стан справ щодо забезпечення прав і свобод особи, їх практична реалізація є критерієм оцінки рівня демократичного розвитку кожної держави та суспільства в цілому. Цю важливу проблему досліджували Голота А., Кушніренко О., Лисенкова С., Розенфельд Ю., Селіванов В., Слинко Т. та інші науковці. Разом з тим, питання прав і свобод людини і громадянина залишається актуальним, оскільки їх реалізація є однією з головних умов її духовного розвитку та фізичного благополуччя. Тому **метою статті** є дослідження розвитку прав і свобод людини і громадянина в Україні та їх інкорпорацію в Конституції.

Виклад основного матеріалу. Головним завданням кожної соціальної системи (економічної, політичної, правової) є, насамперед, регулювання суспільних відносин та гарантування прав, свобод і законних інтересів особи. Це, безумовно, стосується правової системи України, яка має свої особливості. На відміну від країн, де правові системи розвивалися поступово й еволюційно, Україна зазнала стрімкого формування вітчизняної правової системи як чинника регулювання правових процесів, засобу забезпечення демократії [11, с. 19].

Конституція України визначає основний принцип політики держави у сфері прав людини і громадянина: «Людина, її життя і здоров'я, її честь і гідність, її недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і напрямок діяльності держави. Держава відповідає перед особою за свої дії. Встановлення і захист прав і свобод людини є основним обов'язком держави» [6, с. 17].

Конституція України поділяє права і свободи на дві групи. Одним з них є так звані фундаментальні, абсолютні, невідчужувані права, притаманні людині від народження. Ці права є природними, оскільки включають право на життя, фізичну та моральну недоторканність, особисту свободу та безпеку, свободу совісті, свободу слова та вираження поглядів, а також низку інших прав і свобод, закріплених у міжнародних документах з прав людини [10, с. 29]. Право приватної власності має особливе значення як природне і невід'ємне право людини, найважливіше джерело його існування, гарантія економічної, політичної та особистої свободи.

Інша група – права людини, які випливають із юридичної приналежності до Української держави – громадянства. Їх особливість полягає в тому, що вони є квазіправовими, тобто декларативними правами, які часто не мають матеріального, організаційного та правового забезпечення.

Безумовно, конституційні права та обов'язки громадян є потенційними захисниками особистості, положеннями, що відповідають нормам міжнародного права. Україна є учасницею майже всіх багатосторонніх конвенцій ООН у сфері прав людини. Однак через наявні соціально-економічні та умови та воєнний стан у державі вони не можуть відповідати низці міжнародних стандартів. Сьогодні Україна відповідає за проведення постійної творчої діяльності, спрямованої на надання громадянам конкретних пільг, створення соціальних програм, що гарантують задекларовані соціальні, економічні та культурні права. Реалізувати ці права набагато складніше, ніж приймати законодавчі акти. Здійснення позитивних прав вимагає достатніх державних ресурсів. Їх конкретний зміст безпосередньо залежить від національного доходу країни та її політичного устрою.

Вступ до Ради Європи та ратифікація декількох європейських конвенцій дозволили нашій країні інтегруватися до європейської системи прав людини. Юрисдикція Європейського суду з прав людини стала обов'язковою для України. Крім цього, прийнятий Закон «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини» передбачає механізм виконання Україною рішень ЄСПЛ [4, с. 41].

Проте, якщо проаналізувати законодавчий аспект прийняття міжнародних стандартів прав людини, то слід зазначити, що процес адаптації вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів далекий від завершення.

У нашій країні досі не прийнято низку законів, які мали б враховувати основні права людини та регулювати їх застосування. Наприклад, право на свободу мирних зібрань, закріплене статтею 20 Загальної декларації прав людини та закріплена ст. 39 Конституції України [3, с. 38]. Хоча положення Конституції України мають пряму дію, постанова Конституційного Суду у цій справі передбачає, що визначення конкретних умов для негайного повідомлення з урахуванням специфіки мирних зібрань, їх місця та часу підлягає закону. У зв'язку з тим, що такий закон досі відсутній, організація мирних зібрань, всупереч логіці та здоровому глузду, до квітня 2022 року регулювався положеннями колишнього СРСР, а саме Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року, який відмінено Законом України «Про дерадянізацію законодавства України» [7; 9]. Разом з тим, проект Закону «Про порядок організації і проведення мирних масових заходів і акцій в Україні» досі Верховною Радою не прийнятий [8].

Основною діяльністю держави є розроблення та затвердження законодавчим актом Концепції правової політики України у сфері прав людини. Цей документ має визначити пріоритети законодавчої діяльності у сфері прав людини та визначити етапи її реалізації, що дасть змогу систематизувати законодавчий процес у цій сфері та підпорядкувати дії законодавця реалізації ключового конституційного принципу: встановлення та захист прав і свобод людини є основним обов'язком держави.

Конституція України створює широку правову основу для активізації діяльності, спрямованої на забезпечення правових гарантій прав людини і громадянина. Важливим напрямом розвитку та вдосконалення правових гарантій цивільних прав є збалансування правових заходів, що забезпечують законне здійснення прав і свобод, а також посилення їх зв'язків із засобами захисту прав та їх удосконалення. Іншими словами, правильність посилення узгодженості та збалансованості у розвитку правових гарантій охоплює не лише всю систему, а й елементи підсистеми заходів щодо реалізації та захисту прав людини та громадянина.

Серед науковців та юристів іноді існує досить вузький підхід до розуміння та вирішення питань правових гарантій прав людини. Під цими гарантіями ними, в основному, розуміються лише правові засоби їх захисту, що істотно обмежує ці поняття [10, ст. 29]. Разом з цим, правові засоби реалізації прав включають не лише їх межі, закріплені в нормах, але й засоби визначення свобод і обов'язків громадянина; правовий статус, пов'язаний з їх виконанням; процесуальні форми здійснення прав; заходи примусу та стимулювання (заохочення) до законної реалізації прав і свобод.

Конституція України гарантує кожному громадянину широкий спектр політичних, соціальних та економічних прав і свобод. До правових гарантій прав і свобод людини і громадянина належать, насамперед, норми-принципи Конституції та інших актів, що містять гарантії або є такими. Серед них важливу роль відіграють і процесуальні стандарти [2].

Разом з тим, правові гарантії також повинні включати юридичні зобов'язання та юридичну відповідальність. Правові обмеження як елемент (наслідок) юридичної відповідальності можна розглядати як самостійний та ефективний правовий засіб захисту прав і свобод людини та громадянина. Адже через застосування конкретних правових обмежень створюються умови, які

спонукають окремих осіб до суворого виконання своїх конституційних обов'язків. Крім того, виконання юридичних зобов'язань можна забезпечити за допомогою заохочення, матеріального заохочення тощо. Таким чином правові гарантії складаються з різноманітних правових та організаційних механізмів (процедур), що забезпечують соціально-правовий захист прав і свобод особи, народу та громадянина.

Норми та положення Конституції, що стосуються основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, з моменту набрання ними чинності є нормами прямої дії і мають найвищу юридичну силу. Тому діяльність державних органів та політичних організацій має бути спрямована на практичне виконання всіх цих та інших конституційних вимог.

Переважна більшість конституційних норм, що стосуються основних свобод і прав людини і громадянина, функціонують через систему галузевого законодавства, через акти, ухвалені на основі Конституції. Таким чином, детальна нормативна конкретизація законодавства, як правило, не є показником чи результатом правової недосконалості, а є невід'ємною якістю правових приписів. Під час конкретизації закону відбувається перехід від конституційної норми до нижчого рівня абстракції, до іншого логічного рівня. В результаті чого виникає відносно нове і більш конкретне правило поведінки, яке відноситься до конституційної норми як до специфічного нормативного положення для широкої громадськості [1, с. 52].

Закони, що приймаються з метою уточнення конституційних прав і свобод, не можуть обмежувати останні за змістом, але повинні повністю поважати зміст конституційних прав і свобод, принципи та методологічні цілі, відповідати міжнародно-правовим стандартам та інтересам суверенної України як держави.

Застосування та дія такого акту є водночас застосуванням (реалізацією) конституційної норми, для реалізації якої його прийнято. Таким чином, порушення політичних, соціальних чи економічних прав, що містяться в законі, водночас є порушенням конституційного закону, який він визначає. Кожна людина і кожен громадянин повинні бути переконані, що конституційна норма, яка гарантує його права і свободи, діє прямо і безпосередньо, а окремі закони він сприймає лише як додатковий засіб реалізації конституційної норми.

Конституція, визначаючи місце і роль низки демократичних інститутів, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, передбачає прийняття законів, що встановлюють порядок і основи здійснення прав і свобод людини в окремих сферах суспільних відносини.

Деякі статті Конституції України прямо вимагають від законодавця встановлення законом конкретного порядку здійснення та гарантування конституційних прав і свобод («умови реалізації цього права визначаються законом», «у порядку, встановленому законом», «відповідно до закону» тощо). Тобто порядок здійснення конституційних прав і свобод закладений чинним законодавством не в усіх випадках потребує його коригування. Однак за відсутності додаткових гарантій прав людини та при наявності соціальних потреба законодавець може (і навіть зобов'язаний) удосконалити встановлений чинним законодавством порядок реалізації конституційних прав чи свобод, а може змінити його. Причиною цього є необхідність зробити зміст Конституції України життєздатним. Наприклад, стаття 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном. Право приватної власності набувається у встановленому законом порядку. Законодавець може (якщо, звичайно, через економічні чи соціальні потреби) покращити володіння, користування та розпорядження приватною власністю і навіть змінити її.

Стаття 40 Конституції України передбачено право подавати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до органів державної влади, територіальних громад та представників цих органів, які зобов'язані їх розглядати та надати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [2]. Це змінює характер заходів, підвищує їх важливість та встановлює правові гарантії, які мають бути зазначені у чинному законодавстві. Покращення роботи та розгляду звернень громадян можна із часом удосконалювати.

Таким чином, законодавчий захист прав і свобод громадян передбачає вдосконалення процесуального порядку реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків, визначених відповідними нормативно-правовими актами. Наприклад, стаття 48 Конституції України гарантує кожному право на достатній життєвий рівень, у тому числі на достатнє харчування, одяг та житло [2]. Ці загальні положення мають бути закріплені в спеціальних законах, які мають враховувати поточні права на достатній рівень життя, встановлювати критерії та показники, за якими рівень життя людини можна вважати достатнім.

Ще складнішим є питання забезпечення права на працю, навчання, відпочинок, житло та соціальний захист. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є не лише прийняття відповідних законів, а й розбудова економіки, покращення умов життя людей.

Виникнення нових конституційних прав, свобод і пов'язаних з ними обов'язків, досі невідомих Україні – модель і наслідок проголошення незалежності України. При цьому важливим є значення права як регулятора суспільних відносин, суб'єктами якого є громадяни. У зв'язку з цим слід звести до мінімуму практику видання указів, відомчих нормативних актів (положень, інструкцій, статутів), які б встановлювали або обмежували здійснення конституційних прав і свобод. Такі діяння, хоч і зареєстровані в Міністерстві юстиції України (а іноді й не зареєстровані), не завжди є правомірними через суб'єктивні обставини та відомчі інтереси, навіть на шкоду правам та інтересам громадян. Для цього доцільно здійснювати контроль та перегляд міністерських нормативних актів відповідно до вимог Конституції та законодавства України.

Розвиток гарантій реалізації прав людини і громадянина супроводжується процесом захисту їх прав і свобод. Звідси виникає проблема посилення зв'язків і узгодженості різноманітних правових заходів та вдосконалення всіх видів правових гарантій прав людини [6, с. 38].

Державні органи та їх посадові особи зобов'язані в межах, визначених законом, виявляти порушення прав і свобод людини, вживати заходів щодо захисту порушених прав і свобод, усунути такі порушення, застосовувати заходи впливу на винних у межах своєї компетенції або притягнути їх до відповідальності. Більше того, питання недопущення зловживання владою та обмеження свавілля чиновників сьогодні досить актуальне. Чинний порядок розгляду скарг на неправомірні дії посадових осіб не завжди забезпечують об'єктивне та своєчасне вирішення звернень громадян.

Безумовно, в певній мірі Конституцією України забезпечується якісна система гарантій захисту прав і свобод громадян. Суд захищає конституційні права і свободи громадян України. «Права і свободи людини і громадянина охороняються судом», передбачається стаття 55 Конституції України. Кожен має право оскаржити до суду рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, територіальних громад, посадових осіб та державних службовців. Їх правами є звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а після використання всіх внутрішніх засобів правового захисту - до компетентних міжнародних установ [2]. Разом з тим, досить складно реалізувати існуючі положення цієї статті щодо реалізації права на звернення до міжнародних судових установ чи компетентних міжнародних організацій. Адже багато громадян не зможуть таким чином захистити свої права і свободи виходячи із власних матеріально-економічних умов [4, с. 41]. Тому положення щодо реалізації таких прав потребують роз'яснення та деталізації шляхом офіційного тлумачення та прийняття відповідних нормативних положень.

Здійснення та посилення процесуальних гарантій, конституційності та конкретизації прав, свобод та обов'язків громадянина і людини – одна з особливостей Конституції України, яка гарантує особі широкий спектр процесуальних прав і свобод. Зокрема, це стосується прав людини та громадянина, реалізація яких передбачає обмеження свободи та інтересів особи, її родини. Зокрема, відповідно до стаття 62 Конституції України вважається невинуватим у вчиненні правопорушення і не може бути притягнуто до кримінальної відповідальності, поки не буде доведено законом і не підтверджено рішенням суду [2]. Ніхто не повинен доводити свою невинуватість шляхом вчинення кримінального правопорушення. Крім цього, звинувачення не може ґрунтуватися на незаконних доказах чи припущеннях. Будь-які сумніви у винності людини трактуються на її користь. Якщо вирок суду буде скасовано як несправедливий, держава повинна відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану необґрунтованими рішеннями.

Стаття 56 Конституції України надає кожному право на відшкодування за рахунок державних органів або органів місцевого самоврядування матеріальної шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та діяльністю їх повноважень [2].

Особливої уваги заслуговує організаційна діяльність державних і громадських органів з метою забезпечення, реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів людей і громадян. Це питання порушується в юридичній літературі, але загалом досліджено недостатньо. Частково це пов'язано з кризою української правової системи.

Навіть при прогресивній і налагодженій правовій системі, права і свободи людини не можуть реалізовуватись якщо державними органами, посадовими особами та суспільством не проводи-

тиметься спеціальна організаційна робота, спрямована по їх забезпеченню. Це загальна умова реальності реалізації прав і свобод людини і громадянина, усієї системи їх гарантій.

Висновки. У демократичному і законотворчому суспільстві зростає значення організаційних гарантій у реалізації прав і свобод громадянина, розвиваються їх форми і методи. Нині, відповідно до Конституції України, широке коло державних органів, посадових осіб та громадських організацій зобов'язані забезпечувати реалізацію прав людини і громадянина. Зокрема, відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Правозахисник Верховної Ради України. За ст. 102 – Президент України є гарантом прав і свобод людини і громадянина. У межах компетенції, відповідно до ч. 2 ст. 116, Кабінет Міністрів України здійснює організаційну діяльність із забезпечення прав і свобод людини і громадянина, за ст. 119 – місцеве державне управління, за ст. 121 – прокурор, Конституційний Суд України та загальні суди; місцева влада тощо.

Значно сприяють дотриманню державою прав і свобод громадянина та людини майже 20 правозахисних громадських організацій, які діють в Україні: Центр громадських свобод, Українсько-американське бюро з прав людини, Український центр з прав людини, Українська гелсінська спілка з прав людини тощо. Діяльність цих організацій надзвичайно важлива для гарантування прав людини: вони здійснюють юридичну освіту, вивчають чинне українське законодавство відповідно до міжнародних стандартів прав людини, готують освітні програми з прав людини для різних спеціальних та професійних груп. Їх мета сприяння державним органам гарантування, а не декларування вищезгаданих права людини. Результатом їх діяльності є гармонізація національного законодавства з міжнародними нормативними документами щодо прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джуська В., Палюх А. Конституційне право на життя: сучасний підхід. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 4(13). С. 48–56.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кузенко У. Загальна декларація прав людини як джерело універсальних міжнародно-правових стандартів прав людини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2020. № 9(21). С. 36–42.
4. Маринів І.І. Роль Європейського омбудсмена щодо захисту прав громадян ЄС та забезпечення належного управління інституційного механізму Європейського Союзу. *Право та інновації*. 2020. № 3. С. 38–45.
5. Пильгун Н.В., Рошук М.В. Реалізація принципу верховенства права як необхідна умова побудови правової держави. *Юридичний вісник: Повітряне і космічне право*. 2012. № 4. С. 30–35.
6. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре, 2009. 52 с.
7. Про радянізацію законодавства України. Закон України від 21 квітня 2022 року № 2215-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text> (дата звернення 18.02.2024 р.).
8. Про порядок організації і проведення мирних масових заходів та акцій в Україні: *проект Закону*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/jf1w200a?ed=2008_05_06 (дата звернення 02.02.2024 р.).
9. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. *Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 року № 9306-ІХ*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88#Text> (дата звернення 14.01.2024 р.).
10. Сущенко В.М. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. Том 129*. 2012. № 2. С. 28–31.
11. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. Людська гідність як конституційна цінність: *матеріали міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого пам'яті професора Л. Юзькова* (Київ, 30 березня 2018 р.). Київ, 2018. С. 15–22.